

Arkadiusz Urbaniec*
Kraków

Cywilna administracja prowincjonalna bizantyńskiej prefektury *praetorio* Afryki w latach 533–590

Abstract

This article raises issues related to the organization of the civil provincial administration after the Byzantines regained control of North Africa in 533, as a result of the war with the Vandal kingdom. In comparison to the state known from the fifth century, the legislation of emperor Justinian introduced many changes in the administration scheme, primarily by establishing the prefectures of Africa, that replaced the diocese that had functioned previously. After the year 533, some provinces that had previously belonged to other territorial units during the late Roman Empire, for example Sardinia and Corsica, passed to the authority of the prefect of Carthage. The research results presented in the article are intended to trace the territorial changes of African provinces during the sixth century, as well as the titles of their governors and the scope of their competence.

Keywords: Byzantine Africa, Byzantine civil provincial administration in the 6th century, Justinian's administration reforms, Byzantine provincial governors

Słowa kluczowe: bizantyńska Afryka, bizantyńska cywilna administracja prowincjonalna w VI w., reformy administracyjne Justyniana, bizantyńscy namiestnicy prowincjonalni.

Kampania magistra *militum per Orientem* Belizariusza w 533 r., wymierzona w królestwo Wandalów, doprowadziła do odzyskania terenów Afryki przez Cesarstwo Rzymskie, ponad sto lat po inwazji Gejzeryka. Władze cesarskie stanęły przed problemem ponownej organizacji sieci prowincjonalnej na tym obszarze. Nawiązano pośrednio do stanu lokalnej administracji, istniejącego w V w., kiedy to prowincje afrykańskie zgrupowane były w ramach diecezji, podlegającej prefektowi Italii, Afryki i *Illiricum*, rezydującemu w Rawennie. Ustawodawstwo cesarza Justyniana z 534 r. wprowadziło daleko idące zmiany strukturalne, gdyż ustanawiało nową jednostkę terytorialną – prefekturę

---

* Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, Instytut Historii i Archiwistyki; e-mail: arkadiusz.urbaniec@up.krakow.pl; ORCID iD: 0000-0002-5261-2629

Afryki, której zarządca podlegający bezpośrednio imperatorowi, posiadał swoją siedzibę w Kartaginie. Jednocześnie zastosowane uproszczenia struktury spowodowały likwidację szczebla wikariatu. Tym samym hierarchia administracyjna otrzymała system dwustopniowy: prefekt – namiestnicy prowincjonalni, pozbawiony aberracji, jaką we wcześniejszym okresie rządów rzymskich były nadzwyczajne uprawnienia prokonsula prowincji *Africa Proconsularis*. Niniejszy artykuł stanowi próbę opisu schematu administracji prowincjonalnej w bizantyńskiej Afryce, w oparciu o szątkowo zachowany materiał źródłowy, z uwzględnieniem tytulatury namiestników poszczególnych prowincji oraz zakresu ich kompetencji.

Konstytucja CJ I.27.1 wydana 13 kwietnia 534 r. przez cesarza Justyniana określała podział prefektury afrykańskiej na siedem prowincji, nawiązując bezpośrednio w kwestii ich nazewnictwa do stanu sprzed podboju wandalckiego. W historiografii występowały pewne rozbieżności co do jej interpretacji. Paul Krueger w edycji Kodeksu Justyniana z 1884 r. przyjął lekcję źródła, która wskazywała, że wśród utworzonych prowincji znalazły się cztery, zarządzane przez *consulares*: Tingi, Proconsularis, Byzacena i Trypolitania oraz trzy, na czele których stali *praesides*: Numidia, Mauretania i Sardynia. Zastrzeżenia wobec zaproponowanego podziału wysunęli Teodor Mommsen i Josef Partsch, dowodząc na podstawie innego zachowanego manuskryptu (z Monte Cassino), że w ustawie nie występuje Tingi, ale Zeugi – tożsame z Afryką Proconsularis¹ oraz rzeczownik *Mauretaniae* sugerujący istnienie dwóch jednostek o tej nazwie. Treść rozpatrywanego fragmentu ustawy ustalili w następujący sposób: „I z Bożą pomocą siedem prowincji ze swoimi sędziami ustanawiamy, z których: Zeugi Kartagina, wcześniej zwana Proconsularis, Byzacena oraz Trypolitania będą miały namiestników konsularnych, pozostałe zaś, to jest Numidia, Mauretanie i Sardynia przez namiestników przydzielnych, z Bożą pomocą, będą zarządzane”².

Tożsamość Zeugi z Carthago (wcześniej zwaną Afryką Proconsularis) została potwierdzona poprzez analizę późniejszych źródeł narracyjnych: Prokopiusz z Cezarei w *De aedificiis* umiejscawia Kartaginę w prowincji Proconsularis, podobnie Jerzy z Cypru w *Descriptio orbis romani*³. Niejasności interpretacyjne występują w kwestii określenia granic wzmiankowanych

¹ Dyskusję nad tym zagadnieniem szczegółowo przedstawił Ch. Diehl, 1896, s. 107–110. Tożsamość obu prowincji przyjmuje również M. Meier, 2019, s. 726.

² Et ab ea auxiliante deo septem provinciae cum suis iudicibus disponantur, quarum Zeugi, quae proconsularis antea vocabatur, Carthago et Byzacium ac Tripolis rectores habeant consulares: reliquae vero, id est Numidia et Mauretaniae et Sardinia, a praesidibus cum dei auxilio gubernentur (CJ I.27.1.12, tłum. A.U.)

³ Prokopiusz, *De aedificiis*, VI.5.12 umiejscawia Kartaginę w Πρωκονσολλαρία; Jerzy z Cypru, *Descriptio orbis romani* 640: Καρταγέννα Πρωκουνσολλαρέα, położenie Kartaginy w prowincji prokonsularnej poświadczą również ustawa Tyberiusza II z 582 r. (Nov. Tyb. XIII), por. Ch. Diehl, 1896, s. 108–109; D. Pringle, 1981, s. 60–61. Przeciwnego zdania jest J. Desanges, 1963, s. 60, p. 2, który uważa, że Zeugi (utworzona po reformach dioklecjańskich) i Kartagina stanowiły oddzielne prowincje, lokując tą pierwszą mylnie na obszarach zajmowanych w IV w. przez Numidię Proconsularis, a które w VI w. były częścią składową prowincji Numidia.

w ustawie Mauretania. W *De bello Vandalico* z prowincją Mauretania Prima związane są tereny w okolicach miasta Sitifis – to rzymska Mauretania Sitifensis utworzona za panowania Dioklecjana. Jednak Bizantyńczycy uzyskali kontrolę nad tym obszarem dopiero po kampanii Solomona w 539 r., natomiast w *De aedificiis* ok. 553/555 r. oraz w dziele Jerzego z Cypru (koniec VI w.) miasto Sitifis jest już zaliczane do prowincji Numidia⁴. U Prokopiusza Mauretania Secunda jest tożsama z Mauretanią Caesariensis, w przeciwieństwie do relacji *Descriptio orbis romani*, gdzie wzmiankowana jest jako Mauretania Prima, natomiast siedzibą władz prowincji Secunda jest Septem⁵. Część badaczy skłania się do tezy, że wzmiankowane w ustawie CJ I.27.1.12 Mauretanie to: Caesariensis oraz była rzymska Tingitana, należąca w V w. do diecezji hiszpańskiej. Dominującym poglądem jest jednak stwierdzenie teoretycznego funkcjonowania Mauretanii Sitifensis już w 533/534 r. i przynależność Septem do prowincji Caesariensis⁶. Należy wziąć pod uwagę, że justyniańska rekonkwista Afryki była częścią szerszego projektu *Renovatio Imperii*, który przypuszczalnie zakładał odzyskanie również terenów byłej diecezji Hiszpanii, przy jednoczesnym odtwarzaniu granic i stanu administracyjnego z V w. Zatem można uznać, że Justynian w swojej ustawie z kwietnia 534 r. ustanowił prowincję

⁴ Prokopiusz, BV IV.20.30: Καὶ ἐπειδὴ Μαυρούσιοι ἀνεχώρησαν ἐκ Νομίδιας νικηθέντες, ὡσπερ ἐρρήθη, Ζάβην τε τὴν χώραν, ἢ ὑπὲρ ὄρος τὸ Αὐράσιόν ἐστι Μαυριτανία τε ἡ πρώτη καλεῖται μητρόπολιν Σίτιφιν ἔχουσα, τῇ Ῥωμαίων ἀρχῇ ἐς φόρου ἀπαγωγὴν προσεποίησε („Kiedy pokonani Maurowie wycofali się z Numidii, jak opowiedziano, Solomon przyłączył do państwa rzymskiego – jako prowincję zobowiązaną do płacenia trybutu – terytorium Zabe, które znajduje się za Górami Aurasium i nazywane jest Mauretania Pierwsza, a którego metropolią jest Sitiphis”, tłum. Dariusz Brodka). Idem, *De aedificiis*, VI.7.9; Jerzy z Cypru, *Descriptio orbis romani* 640 – Sitifis jako miasto w Numidii, por. Y. Duval, 1970, s. 157–161; D. Pringle, 1981, s. 64. Opis kampanii Solomona przeciwko Jaudasowi w górach Aurasium przedstawił Prokopiusz w BV IV.19–20.29, por. Ch. Diehl, 1896, s. 88–91; E. Stein, 1949, s. 327; D. Pringle, 1981, s. 28–29; Y. Modéran, 2003, s. 594–595.

⁵ Prokopiusz, BV IV.20.31: Μαυριτανίας γὰρ τῆς ἐτέρας πρώτη Καισάρεια τυγχάνει οὖσα, οὗ δὲ ὁ Μαστίγας ξὺν Μαυρουσίοις τοῖς αὐτοῦ ἴδρυτο („Pierwszym miastem Mauretanii Drugiej jest Cezarea, gdzie zamieszkiwał Mastigas ze swoimi Maurami”, tłum. D. Brodka). Przy tej okazji autor zwrócił uwagę na fakt, że pod kontrolą cesarską znajdowała się wyłącznie stolica prowincji, do której można się było dostać jedynie drogą morską. U Jerzego z Cypru (*Descriptio orbis romani* 668–669) wymieniona jest Ἐπαρχία Μαυριτανίας Α, której lista miast nie zachowała się z wyjątkiem jednego, ale ze względu na to, że Sitifis zostało umieszczone w Numidii, z dużą dozą prawdopodobieństwa można przyjąć tezę o identyfikacji wzmiankowanej prowincji z Mauretanią Caesariensis, por. Ch. Diehl, 1896, s. 110; D. Pringle, 1981, s. 64–65. W *Descriptio orbis romani* 670–671 pojawia się Ἐπαρχία Μαυριτανίας Β z miastem Septem: Σέπτον εἰς τὸ μέρος [Θένησσοῦ] Σπανίας („Septem z części Hiszpanii”, tłum. A.U.) prawdopodobnie tożsama ze wzmiankowaną przez Prokopiusza (*De aedificiis*, VI.7.14) Gadirą.

⁶ Tezę o utworzeniu prowincji Mauretania Sitifensis w 534 r. prezentują m.in. Ch. Diehl, 1896, s. 110; Y. Duval, 1970, s. 158–159; A.H.M. Jones, 1986, s. 273–274; A. Cameron, 2007, s. 560, natomiast D. Pringle, 1981, s. 64–65 uważa, że powstała dopiero po kampanii Solomona w 539 r., a wzmiankowana w ustawie jest Mauretania Gaditana obejmująca twierdzę Septem zajęta już zimą 533/534 r. przez Jana (być może jej pierwszego trybuna) na rozkaz Belizariusza – por. Prokopiusz BV IV.5.6. M. Vallejo Girvés, 1999, s. 17–20. Analizując powstanie prowincji Mauretania II (wychodząc od wzmianki u Jerzego z Cypru), ogranicza się do stwierdzenia, że pomimo uzyskania tego obszaru w okresie rządów Justyniana jego status administracyjny pozostaje niejasny, por. M. Vallejo Girvés, 1996, s. 208–218.

Mauretanię Sitifensis, pomimo braku faktycznej kontroli nad jej obszarem (jej pacyfikację przeprowadził dopiero pięć lat później prefekt *praetorio* i magister *militum* Solomon), natomiast Septem – jako izolowana twierdza, zarządzana ponadto przez trybuna podległego duksowi rezydującemu w Cezarei – była częścią prowincji Caesariensis⁷. Zmiana nastąpiła prawdopodobnie w latach 40. VI w. i związana była z klęskami Bizantyńczyków w trakcie powstania Maurów w 544 r. oraz utratą twierdz i miast w rejonie gór Aurasium. Pozostałe pod ich władaniem miejscowości zostały następnie włączone do Numidii (wraz z Sitifis) i być może częściowo do Caesariensis, zaś sama prowincja Sitifensis zlikwidowana w trakcie kadencji magistra *militum* Jana Troglity⁸.

Być może zniesienie odrębności administracyjnej Sitifis miało również związek z inwazją na południową część Półwyspu Iberyjskiego na początku lat 50. VI w., dokonaną przez patrycjusza Liberiusza na polecenie Justyniana. Wyruszywszy w 551 r. z Sycylii, Bizantyńczycy do 554 r. opanowali południową część królestwa Wizygotów. W wyniku tego sukcesu doszło prawdopodobnie do utworzenia nowej prowincji w ramach prefektury Afryki – Mauretanii Gaditana ze stolicą w Septem, która została wyłączona z Mauretanii Caesariensis⁹. Jednocześnie, po likwidacji Mauretanii Sitifensis, nastąpiła zmiana nazwy: Caesariensis stało się Mauretanią Prima, natomiast Gaditana – Mauretanią Secunda, obejmującą także Baleary. Na mocy ustawy CJ.I.27.1 do prefektury afrykańskiej należała także Sardynia (wraz z Korsyką), stanowiąca wcześniej część diecezji Italii¹⁰. Taki podział terytorialny utrzymał się przypuszczalnie do

⁷ O podległości trybuna Septem duksowi Mauretanii Caesariensis świadczy zapis w ustawie CJ.I.27.2.2.

⁸ Rewolta Maurów w 544 r. spowodowała, że właściwie na większości obszaru prefektury armia bizantyńska zmuszona została do wycofania się do nadmorskich miast i twierdz, a Kartagina została zagrożona przez połączone siły buntowników (także Jaudasa z gór Aurasium), zob. Prokopiusz, BV IV.25.2, por. Ch. Diehl, 1896, s. 351–362; E. Stein, 1949, s. 550; Y. Duval, 1970, s. 159; D. Pringle, 1981, s. 34, 64. Szczegółowy opis powstania Maurów w latach 544–548 przedstawił Y. Modéran, 2003, s. 607–644.

⁹ Powodem interwencji w Hiszpanii była prośba pretendenta do wizygockiego tronu Atanagilda, który wystąpił przeciwko królowi Agilii, skierowana do cesarza Justyniana. Zdaniem Jordanesa (*Getica*, LVIII.303) imperator wysłał tam patrycjusza Liberiusza wraz z wojskiem: *cui succedens hactenus Agil continet regnum. contra quem Atanagildus insurgens Romani regni concitat vires, ubi et Liberius patricius cum exercitu destinatur* („po nim następując Agila aż dotąd dzierżył królestwo. Atanagildus, powstając przeciwko niemu, pobudził mężów rzymskiego cesarstwa, i wysłano tam patrycjusza Liberiusza wraz z wojskiem”, tłum. A.U.), por. E. Stein, 1949, s. 562–564. Tezę o tym, że Liberiusz dowodził bizantyńskim korpusem ekspedycyjnym zakwestionował D. Morossi, 2013, s. 131–134, 139–141, jako argument podając podeszły wiek patrycjusza. Na temat etapów podboju południowej Hiszpanii, a także legalizacji stanu posiadania Bizantyńczyków zob. M. Vallejo Girvés, 1996, s. 208–218.

¹⁰ W *Notitia Dignitatum* (Occidentis I) Sardynia i Korsyka występują jako odrębne prowincje zarządzane przez namiestników w randze *praeses*. Obie wyspy zostały zdobyte przez wojska bizantyńskie pod dowództwem Cyryla na przełomie 533/534 r. – Prokopiusz, BV IV.5.2–4. W *De aedificiis* (VI.7.12–13) znajduje się wzmianka o ufortyfikowaniu miasta o nazwie Forum Trajana?, natomiast w *Descriptio orbis Romani* (675–684) pojawia się jako *Ἐπαρχία* określona jako *Νῆσος Σάρδων* („wyspa Sardów”). Szerzej na temat bizantyńskiej prowincji Sardynia zob. S. Consentino, 2004, s. 337–341.

końca VI w., kiedy Trypolitania została wyłączona z egzarchatu kartagińskiego i podporządkowana diecezji Egiptu w prefekturze Orientis.

W nowo utworzonych prowincjach namiestnikom przysługiwały inne tytuły aniżeli te, które obowiązywały w IV i V w. W ustawie CJ. I.27.1.12 zostało określone, że namiestnicy prowincji Zeugi Carthago, Byzaceny i Trypolitanii mają posiadać tytuł *consularis*, natomiast zarządcy Numidii, obu Mauretanii oraz Sardynii będą tytułowani mianem *praeses*. Zatem w porównaniu z okresem wcześniejszym zmianie uległy tytuły (i rangi) w trzech przypadkach: w Afryce Proconsularis prokonsula w randze *spectabilis* zastąpił *consularis*, znany z *Notitia Dignitatum praeses* Trypolitanii otrzymał wyższy tytuł – *consularis*, natomiast zarządca Numidii został zdegradowany do rangi *praeses*¹¹. Rozróżnienie pomiędzy obiema godnościami w VI w. było właściwie wyłącznie tytułarne, ponieważ od końca IV w. posiadały one rangę *clarissimus* oraz taki sam zakres obowiązków i uprawnień.

Początkowo *consulares* wywodzili się z grona senatorów i byli ex-konsulami, którym powierzano zarząd nad istotnymi prowincjami (gdzie stacjonowały legiony), jednak w ciągu III w. normy te uległy zmianie, powodując że *consulares* niekoniecznie pochodzili już z *ordo senatoris*. Reformy administracji w ciągu IV w. sprawiły, że tytuł ten stał się niższy względem prokonsula (który awansował do rangi *spectabilis*) i praktycznie równy zwykłemu *praesides*¹². Zastanawiający jest dobór prowincji w ustawie CJ I.27.1, które miały być zarządzane przez namiestników konsularnych. O ile w przypadku Proconsularis i Byzaceny uzasadnieniem mogło być ich centralne położenie na terenie prefektury, znaczenie gospodarcze oraz nawiązanie do tradycji z IV–V w., o tyle w przypadku Trypolitanii powodem było raczej jej znaczenie militarne i strategiczne (jako lądowego łącznika pomiędzy prefekturą a resztą terytorium bizantyńskiego), natomiast nadanie wyższego tytułu tamtejszemu zarządcy miało przypuszczalnie wzmocnić pozycję administracji cywilnej względem rezydującego w Leptis Magna duksa *limitis Tripolitanae*. Z czasem tytuły poszczególnych namiestników prowincji afrykańskich mogły ulec zmianie, jednak ten ewentualny proces nie jest uchwytny źródłowo, chociaż istnieją przesłanki, które wskazują na hipotetyczne przyznanie zarządcom Proconsularis tytułu prokonsula.

Teoretycznie ustawa CJ I.27.1 tworzyła przejrzystą, dwustopniową strukturę administracyjną prefektury, opartą o *officium* prefekta i biura namiestników siedmiu prowincji tytułowanych *consularis* i *praeses*. Jednak analiza źródeł epigraficznych wykazuje pewne aberracje. Treść inskrypcji wykonanej na białym marmurze, odnalezionym w kartagińskiej studni, wskazuje na

¹¹ *Notitia Dignitatum Occidentis* XVIII, XX, 3–10. Por. Ch. Diehl, 1896, s. 107, 111; B. Kübler, 1900, col. 1142; E. Stein, 1949, s. 319; D. Pringle, 1981, s. 60–65; J. Conant, 2015, s. 197.

¹² Na temat *consulares* zob. B. Kübler, 1900, col. 1138–1142; Ch. Roueché, 1998, s. 84; D. Slootjes, 2006, s. 19–20. A. Khazdan, 1991, s. 526 wskazuje, że tytuł prokonsul był równoważny z *consularis*: „The equivalent term proconsul was translated as ANTHYPATHOS”. Jednak takie sformułowanie może być właściwe dla końca VI w., wobec dewaluacji rang honorowych (m.in. *spectabilis*), natomiast dla pierwszej połowy VI w. zastosowanie go wydaje się błędne. W *Variae* Kasjodora można odnaleźć informację, że *consularis Campaniae* posiadał rangę *spectabilis*, zob. *Variae*, IV.10.3, formuła *consularitatis* – *Variae* VI.19.

obecność w stolicy prefektury prokonsula w VI w.: D(omino) N(ostro) IVSTI-NO/ FELICI SEMPER/ AVG(usti) DEDICANTE/ LVCIO MAP[*lacuna*]/ V C Proc(onsule) P a/ DEVOTA KAR(thago) pos(uit)¹³. Wydawca napisu – Gustav Wilmanns, zaproponował jego datację na lata panowania Justyna II (565–578)¹⁴. Jego argument przyjął również John Robert Martindale, który ponadto dokonał rozwinięcia występujących po słowie prokonsul skrótów: p(rovinciae) [Afr(icae)]¹⁵, sugerując tym samym, że występujący na inskrypcji Lucjusz był prokonsulem Afryki. W świetle zapisów ustawy CJ I.27.1 zaproponowana datacja implikuje pewne trudności interpretacyjne, szczególnie w kontekście umieszczenia prokonsula w strukturze administracyjnej, gdyż przynależne mu w V w. kompetencje i zakres obowiązków po rekonkwiescencji zostały przypisane prefektowi *praetorio*.

W okresie panowania Justyna I (518–527) królestwo Wandalów było rządzone kolejno przez Trasamunda (do 523 r.) i jego kuzyna Hilderyka¹⁶. Zbliżenie bizantyńsko-wandalickie w okresie panowania tego drugiego mogłoby ewentualnie prowadzić do powstania powyższej inskrypcji. Jednak wydaje się to mało prawdopodobne, aby urzędnik królewski, jakim był prokonsul Kartaginy¹⁷, wystawiał inskrypcję honorującą władcę obcego państwa. Datacja zaproponowana przez Wilmannsa wydaje się być zatem poprawna, tym bardziej że istnieją również pochodzące z czasów justyniańskich inskrypcje, które potwierdzają funkcjonowanie urzędu prokonsula w stolicy prefektury. Na odnalezionej w Kartaginie brązowej tabliczce znajduje się napis: Petri/

¹³ CIL VIII 1020.

¹⁴ CIL VIII.1, s. 135.

¹⁵ PLRE III, s. 811; Ch. Diehl, 1896, s. 598, p. 13 uważa, że skrót powinien zostać rozwinięty jako *praefectus praetorio* wliczając Lucjusza Map[...] do zestawienia prefektów Afryki (s. 597), umieszczając jego urzędowanie na lata 565–574, co jednak wydaje się całkowicie błędnym wnioskiem.

¹⁶ Okres rządów Trasamunda charakteryzował się kontynuacją koncepcji polityki wewnętrznej Huneryka, polegającej na prześladowaniu katolickiej większości ludności państwa, inaczej jednak niż za poprzednika (z pominięciem panowania Guntamunda), represje przybrały charakter bardziej administracyjny, a działania władcy polegały na zachęceniu do konwersji na arianizm. Stosunki z cesarstwem były poprawne za rządów Anastazjusza (491–518), ale po wstąpieniu na tron Justyna I wzajemne relacje uległy pogorszeniu. Sytuacja zmieniła się po śmierci Trasamunda i objęciu władzy przez Hilderyka, który zmienił kurs zarówno religijny – inicjując równouprawnienie katolików, jak i polityki zagranicznej – zbliżając się znacznie do Konstantynopola, czego wyrazem były bite od 525 r. w Kartaginie monety z wizerunkiem króla i cesarza Justyna I. Ogólnie o polityce Trasamunda i Hilderyka zob. E. Stein, 1949, s. 251–253; C. Courtois, 1955, s. 250–281; J. Strzelczyk, 1992, s. 158–165; M. Wilczyński, 1994, s. 87–90; A. Cameron, 2007, s. 555.

¹⁷ Istnieje dwóch rozpoznanych źródłowo prokonsulów z czasów wandalickich: jednym z nich jest Pacideius, protektor poety Drakoncjusza (*Romulea* V), natomiast drugim – Wiktorianus z Hadramentum, który został stracony przez Huneryka za odmowę konwersji na arianizm, por. A.H.M. Jones, 1986, s. 260; PLRE II, s. 1160; A. Merrills, R. Miles, 2014, s. 81. Informacje o nim znajdują się w pracy Wiktora z Wity *Historia persecutionis III.27, który określił powyższego urzędnika mianem: Adrumetinae civitatis civis Victorianus tunc proconsul Carthaginiis*. Co znamienne – Wiktorianus nie był (według przekazu autora) prokonsulem Afryki, ale tylko i wyłącznie Kartaginy, to zaś może prowadzić do wniosku, że za rządów Wandalów zakres jego działania ograniczał się do dawnej prowincji Proconsularis.

proc(onsulis), na jej odwrocie natomiast: Atana/si pref(ecti)¹⁸. W tym przypadku datacja na lata 545–548 (i ewentualnie następne) wydaje się być prawdopodobna ze względu na występowanie prefekta *praetorio Africae* Atanazjusza – znanego z poematu Corippusa. Z kolei datowanie kolejnej inskrypcji wykonanej na brązowej tabliczce znalezionej w Thabarca (w granicach prowincji prokonsularnej, przy granicy z Numidią), jest utrudnione – na jednej stronie znajduje się napis: TIBE/ RIANI/ PROC(onsuli), z drugiej natomiast MENA/ TIS/ PREF(ecti)¹⁹. Biorąc pod uwagę, że *praefectus praetorio Africae* Menas²⁰ nie jest znany skądinąd, nie ma możliwości precyzyjnego datowania, jednak samo występowanie urzędów prefekta obok prokonsula (podobnie jak w przypadku tabliczki z czasów prefekta Atanazjusza) pozwala określić przypuszczalnie czas powstania zabytku na okres bizantyński.

Równoległe funkcjonowanie obu urzędów powodowało, że uprawnienia prokonsula musiały ulec zmianie w porównaniu do sytuacji sprzed najazdu Wandalów. Cesarz Justynian (prawdopodobnie z inicjatywy Jana z Kapadocji) przeprowadził w latach 30. VI w. reformy, które miały usprawnić działanie administracji na określonych obszarach imperium. W wybranych prowincjach wschodnich został utworzony nowy urząd pretora, zastępujący dotychczasowych namiestników (w Pizydii, Likaonii, Tracji, Paflagonii)²¹, powołano także prokonsulów w Kapadocji i Armenii, w miejsce wcześniejszych *praesides*²². W przeciwieństwie do wcześniejszego okresu prokonsulowie w czasach justyniańskich otrzymali szeroki zakres kompetencji – urząd łączył jurysdykcję nad administracją cywilną i nad wojskową, prokonsul stawał się zatem dowódcą lokalnych oddziałów. Ponadto został wyłączony spod zwierzchnictwa prefekta *praetorio Orientis* i podlegał bezpośrednio cesarzowi, a w przypadku prokonsula Kapadocji została mu również powierzona pełna jurysdykcja

¹⁸ BCTH 1918, s. 183, nr 50, por. PLRE III, s. 1003.

¹⁹ CIL VIII 22655.1 Inskrypcja została wryta na kwadratowej tabliczce o boku 1,7 cm, wykonanej z brązu, o wadze 4 g. W momencie wydania III suplementu do VIII tomu *Corpus Inscriptionum Latinarum* w 1904 r. była przechowywana w muzeum przy katedrze św. Ludwika w Kartaginie.

²⁰ Atrybucja Menasa jako prefekta Afryki nie jest pewna. Inskrypcja z Thabarca początkowo była uznawana za znalezisko z Sardynii, a jej opis po raz pierwszy pojawił się w pracy G. Bartoli, *I miracoli libri duo*, Torino 1768, s. 114–118, który jako miejsce jej odkrycia w 1765 r. wskazał okolice miasta Algeri na wspomnianej wyspie, por. CIL V 1084; CIL X 8072.7; XV 7121. Jednak wydawca III suplementu, Johann Schmidt zasugerował, że tabliczka została znaleziona raczej w pobliżu afrykańskiego miasta o podobnej nazwie (zatem Bartoli popełnił błąd w opisie). Jego argumenty przyjął John Robert Martindale (PLRE III, s. 877), który uznał Menasa, z zastrzeżeniami, za prefekta Afryki urzędującego w VI w. Biorąc pod uwagę identyczność formy tabliczki z tą zawierającą imię prefekta Atanazjusza, można uznać taką interpretację za prawdopodobną.

²¹ Odnośnie do Pizydii Nov. 24 z 18 maja 535 r., Lykaonii Nov. 25 z 18 maja 535 r., Tracji Nov. 26 z 18 maja 535 r., Paflagonii Nov. 29 z 16 lipca 535 r. O zmianach w organizacji prowincji i wprowadzeniu urzędu pretora ogólnie zob. E. Stein, 1949, s. 470–480; A.H.M. Jones, 1986, s. 280–283; Ch. Roueché, 1998, s. 84–86; J. Haldon, 2005, s. 50.

²² Urząd prokonsula w Kapadocji wprowadzała Nov. 30 z 18 marca 536 r., natomiast w Armenii Nov. 31 również z 18 marca 536 r.

nad majątkami cesarskimi – *domus divina* – na podległym obszarze²³. Żaden z zachowanych aktów prawnych nie wymienia natomiast prokonsula Afryki. Powierzenie mu tak rozległych uprawnień kolidowało w oczywisty sposób z prerogatywami prefekta *praetorio* – tym bardziej, że siedzibą obu urzędów była Kartagina, której otaczająca prowincja – Zeugi Carthago nie posiadała stałych oddziałów wojskowych (nie włączając tych podległych magistrowi *militum*). Być może noszony przez Pawła, Tiberianusa i Lucjusza tytuł prokonsula był jedynie przejawem uhonorowania tych osób i nie miał żadnego realnego związku ze sprawowaniem urzędu. Ze względu jednak na posiadanie aż trzech świadectw epigraficznych, z czego dwa nawiązują także do prefektów *praetorio*, taka interpretacja byłaby znacznym uproszczeniem problemu. Rozwiązaniem zagadnienia może być zapis noweli Justyniana z 17 kwietnia 535 r. (Nov. 8) adresowanej do prefekta *praetorio Orientis* Jana z Kapadocji, ale skierowanej do wszystkich prowincji. W rozdziale pierwszym, likwidującym *suffragium* – opłatę za objęcie urzędu – pojawia się sformułowanie: „[...] ani za rangę prokonsularną, ani za [urząd – A.U.] dotąd zwany wikariuszem, ani za [tytuł – A.U.] komesa Orientis, ani od nikogo piastującego stanowiska administracyjne, ani za prokonsulat, ani za namiestnictwo przydzielne, które nazywają konsularnym i korektorskim [...]”²⁴. Powyższy fragment zawiera interesujące określenie, sugerujące że terminy *proconsul* i *praeses*, były zastępowane powszechnie (*quas [...] vocant* – zwrot nie wskazujący bezpośrednio nadawcy) mianem *consularis* i *corrector*²⁵. Zatem prokonsul byłby właściwie odpowiednikiem namiestnika prowincji z tytułem *vir consularis* po reformach Justyniana w latach 30. VI w.²⁶, jednak w przypadku Afryki nie nabył

²³ O urzędzie prokonsula w Kapadocji i Armenii zob. E. Stein, 1949, s. 470–473; A.H.M. Jones, 1986, s. 280–281; Ch. Roueché, 1998, s. 86; J. Haldon, 2005, s. 50. Szerzej o prokonsulu Kapadocji zob. J.E. Copper, M.J. Decker, 2012, s. 218–219. Ogólnie o prokonsulacie w VI w. zob. B. Kübler, 1900, col. 1140–1142; A. Khazdan, 1991, s. 111.

²⁴ Neque proconsulariam ullam neque hactenus vocatam vicariam neque comitem Orientis neque aliam quamlibet administrationem, neque proconsularem neque praesidalem, quas consularis et correctivas vocant (Nov. 8.1, tłum. A.U.). Ustawa zachowała się w wersji bilingwicznej. Grecki zapis zawiera powszechną dla tego języka formę słowa *consularis* – κοινοουλαρίας, która bywała również zastępowana przez zwrot: ἡγεμών, por. Ch. Roueché, 1998, s. 84. Mimo wszystko w ustawie zastosowano grecką formę ὑπατικὴν łacińskiego *proconsularem*, natomiast Nov. 30 używa powszechniejszego sformułowania Ἀνθύπατος na określenie prokonsula.

²⁵ W przedstawionym w noweli zestawieniu brakuje jednak równoległości: wyższe rangi *proconsul* i *corrector* powinny znaleźć się obok siebie, jako przeciwieństwo, teoretycznie niższych względem siebie, tytułów *consularis* i *praeses*. Tytułaturę namiestników cywilnych wzbogaciła ponadto Nov. 28 z 16 lipca 535 r., tworząca prowincję Helenopontus, na czele której miał stać *moderator Iustiniani Helenoponti* (Nov.28.3), por. Ch. Roueché, 1998, s. 86. Tytuł *corrector* posiadający rangę *clarissimi* był niższy od *consularis* i występował stosunkowo rzadko: *Notita Dignitatum* wymienia 2 *correctores* w *Pars Orientis* (Augustamnicae, Paphlagoniae) i 4 w *Pars Occidentis* (3 w Italii i jeden w Panonii), ponadto tytuł ten nosili również niektórzy dowódcy wojskowi posiadający jednocześnie władzę cywilną, zob. CTh XII.1.133 z 398 r. – *dux et corrector limitis Tripolitani*. Ogólnie o *correctores* zob. A. Premerstein, 1901, col. 1646–1656.

²⁶ Poza niezbyt precyzyjnym sformułowaniem zawartym w Nov.8.1 nie ma jednak innych przesłanek potwierdzających tę tezę. B. Kübler, 1900, col. 1141 zauważa, że: „nur in seltenen Fällen wurde den Consulares als besondere Auszeichnung der Rang des Proconsuls verlichen

on nadzwyczajnych uprawnień podobnych do prokonsula Kapadocji, Armenii czy Palestyny – wzorem pozostałych *consulares* i *praesides* nadal podlegał prefektowi, posiadając jurysdykcję jedynie w zakresie administracji cywilnej. Nie zachował się także, o ile w ogóle istniał, akt prawny podnoszący *consularis* prowincji Zeugi Carthago do rangi prokonsula. W tym wypadku mogło dojść do przeniesienia znaczenia tytułu, gdyż prowincja Afryka Proconsularis była zarządzana przez prokonsula jeszcze od czasów republikańskich. Sytuację zmieniła dopiero ustawa Justyniana CJ I.27.1.12, zatem wydaje się prawdopodobne, że namiestnik Zeugi Carthago był zwyczajowo określany tytułem prokonsularnym lub też otrzymał go w rzeczywistości w latach 30.–40. VI w., czego świadectwem są zachowane inskrypcje zawierające imiona prokonsulów Pawła, Tiberianusa i Lucjusza. W tym miejscu warto podkreślić, że – w przeciwieństwie do struktury administracyjnej Afryki w V w., zakres władzy namiestnika Kartaginy nie wykroczył najprawdopodobniej poza granice prowincji. Ponadto ze względu na istnienie w tym mieście siedziby prefekta, jego kompetencje były mocno ograniczone. Odczytanie skrótów literowych „P A” na inskrypcji Lucjusza²⁷ jako „provinciae Africae”, dokonane przez Johna R. Martindale, może budzić pewne zastrzeżenia formalne, jednak w tym przypadku mogło również dojść do przeniesienia znaczenia i zastosowany zwrot oznacza w zasadzie byłą prowincję Proconsularis²⁸. Jeżeli identyfikacja prokonsulów występujących na powyższych inskrypcjach i ich tożsamość z namiestnikami Zeugi Carthago jest poprawna, tym samym stanowiliby oni pierwszych, zidentyfikowanych przed powstaniem egzarchatu, namiestników prowincjonalnych w bizantyńskiej Afryce.

W świetle źródeł normatywnych i epigraficznych najważniejszym aspektem działalności namiestników prowincjonalnych była ich władza sędziowska na podległym obszarze, gdyż termin *praeses* w kodeksach prawnych i na inskrypcjach stał się tożsamy z określeniem *iudex ordinarius*²⁹. Sądy namiest-
[...]. Generalnie *consulares* posiadali rangę *clarissimos* w przeciwieństwie do prokonsulów będących *spectabiles*.

²⁷ CIL VIII 1020.

²⁸ Na ograniczenie terytorialne zasięgu jurysdykcji prokonsula już w czasach wandalich wskazuje przekaz Wiktora z Wity, który nazywa Wiktorianusa prokonsulem Kartaginy (*Historia persecutionis* III.27).

²⁹ D. Sloopjes, 2006, s. 20, 32. Funkcjonowały cztery generalne określenia namiestników, niezwiązane z ich rangą honorową: *praeses*, *rector*, *moderator* (termin wprowadzony w ustawie Justyniana Nov. 28 z 16 VII 535 w odniesieniu do prowincji Helenopontus) oraz *iudex ordinarius*, por. A.H.M. Jones, 1986, s. 373; J. Wiewiorowski, 2010, s. 240, na temat reformy tytulatury zarządców prowincji za czasów Justyniana zob. Ch. Roueché, 1998, s. 84–86. *Digesta* I.18.1 stwierdzają wprost, że określenie *praesides* jest ogólnym terminem stosowanym wobec namiestników wszystkich szczebli: *Praesidis nomen generale est eoque et proconsules et legati Caesaris et omnes provincias regentes, licet senatores sint, praesides appellantur: proconsulis appellatio specialis est* („Nazwa namiestnik jest terminem ogólnym i dlatego prokonsulowie, i legaci cesarscy, i w ogóle wszyscy zarządcy prowincji, chociażby byli senatorami, są nazywani namiestnikami. Nazwa prokonsul ma [natomiast] charakter szczegółowy”, tłum. za *Digesta Justyniańskie*, Kraków 2013), natomiast Kasjodor (*Variae* VI.21.1-2), opisując urząd namiestnika, stosuje określenie: *Formula rectoris provinciae* („Formuła zarządcy prowincji”), w pierwszej kolejności skupiając się na sędziowskich funkcjach namiestników: *Omnino provide decrevit*

ników pełniły rolę trybunału pierwszej instancji, od wyroku którego stronom przysługiwało prawo złożenia apelacji do prefekta *praetorio*³⁰. Częstość jednak zarządcy prowincjonalni osobiście zajmowali się wyłącznie procesami dotyczącymi spraw ważnych, do postępowań drobniejszych (również kryminalnych) delegując swoich reprezentantów (*iudices pedanei*) lub kierując rozprawę do rozpatrzenia przez defensora *civitatis*, teoretycznie obecnego w każdym mieście danej prowincji, od którego orzeczenia przysługiwało prawo odwołania do namiestnika³¹. Kompetencje sądowe *praesides* rozciągały się na każdy rodzaj postępowań, z wyjątkiem procesów dotyczących przestępstw popełnionych przez lub wobec żołnierzy oraz uchybień skarbowych³².

Od IV w. dużą rolę zaczęły odgrywać sądy biskupie, które funkcjonowały niejako obok państwowego wymiaru sprawiedliwości jako trybunał polubowny, a z czasem zostały włączone w jego ramy. Ustawa cesarza Arkadiusza wydana 6 VIII 398 r. (włączona do kodeksu Justyniana) wskazywała, że orzeczenie sądu biskupiego w sprawach cywilnych było w świetle prawa tak samo ważne jak wyrok namiestnika³³, a konstytucja Arkadiusza, Honoriusza i Teodozjusza z 408 r. podkreślała, że od wyroku biskupa nie istnieje prawo apelacji³⁴ – zatem był on równy werdyktowi prefekta *praetorio*. To umieszczało trybunał namiestnika prowincji w roli instancji niższej względem kościelnej. W czasach justyniańskich ten proces został znacznie pogłębiony, ponieważ w noweli z 15 V 539 r. znalazł się zapis, nadający sądom biskupim prawo do przyjmowania apelacji od wyroków wydanych przez namiestników prowincjonalnych. Ponadto hierarchowie kościelni uzyskali możliwość nadzorowania przebiegu procesów w prowincjach, a także kierowania skarg do cesarza na zarządzających, których działania w materii procesowej były nieefektywne lub niesprawiedliwe³⁵. Treść powyższego edyktu sprawia wrażenie, że imperator za

antiquitas iudices ad provinciam mitti [...] Et ideo te illi provinciae rectorem per illam indictionem nostra mittit electio („Ze wszech miar roztropnie starożytność postanowiła wysłać sędziów do prowincji [...]). Dlatego na ten rok indykcji nasz wybór posyła Cię do tej prowincji jako zarządcę”, tłum. Robert Sawa). W źródłach greckich w odniesieniu do namiestników najczęściej stosowano zwrot ó ἄρχων. W przypadku prefektury Afryki namiestnicy nazywani są *iudices* CJ I.27.12, I.27.1.17.

³⁰ A.H.M. Jones, 1986, s. 373, 479; D. Sloomjes, 2006, s. 33; J. Wiewiorowski, 2010, s. 239.

³¹ Instytucja *iudex pedanei* lub *dati* znalazła się już w ustawodawstwie cesarza Dioklecjana z 294 r., które było nadal aktualne w VI w. (CJ III.3.2, III.3.5=CTh I.16.8 z 362 r.), por. A.H.M. Jones, 1986, s. 479; D. Sloomjes, 2006, s. 32. Ustawa Walentyniana i Walensa z 365 r. ustalała limity wysokości grzywny w sprawach, którymi mógł zająć się *defensor civitatis* (CJ I.55.1), Justynian natomiast podniósł ten zakres do 300 solidów (Nov. 15.3 z 535 r.), por. A.H.M. Jones, 1986, s. 479; D. Sloomjes, 2006, s. 32.

³² A.H.M. Jones, 1986, s. 374.

³³ CJ I.4.7, por. A.H.M. Jones, 1986, s. 480; D. Sloomjes, 2006, s. 44. Na przeniesienie procesu przed sąd biskupi musiały zgodzić się obie strony sporu, a wyrok – jak w każdym sądzie arbitrazowym – nie podlegał prawu apelacji do organów państwowych.

³⁴ CTh I.27.2, por. D. Hunt, 2008, s. 272; D. Sloomjes, 2006, s. 44.

³⁵ Rozdział pierwszy edyktu stanowi szczegółową wykładnię postępowania procesowego, którą *provinciales* powinni stosować (Nov. 86.1), por. D. Sloomjes, 2006, s. 45. Ustawa została wydana jako obowiązująca na terenie całego Cesarstwa, zatem wzmocniła także znaczenie kleru afrykańskiego względem niższej administracji cywilnej. Ponadto powodowała skomplikowanie

sąd odwoławczy względem sądów pierwszej instancji uznawał raczej trybunały kościelne, a nie sąd prefekta. Być może miało to związek z próbą ograniczenia napływu spraw do wyższych instancji ponadprowincjonalnych, gdyż – jak wskazywało wcześniejsze ustawodawstwo, od orzeczeń biskupów apelacja nie była możliwa. Te rozwiązania legislacyjne marginalizowały znaczenie namiestników w kwestiach sędowniczych, tym samym ograniczając wśród mieszkańców prowincji ich autorytet, który stopniowo przechodził na biskupów miast, dysponujących narzędziami do zarządzania sprawami cywilnymi.

Drugim podstawowym obowiązkiem namiestników prowincjonalnych było pobieranie podatków na rzecz państwa. Zarządzający odpowiadali bezpośrednio za ściąganie obciążeń fiskalnych od mieszkańców zarządzanej prowincji na rzecz prefekta *praetorio* (na podstawie przesłanego przez niego zapotrzebowania wynikającego z oszacowania potrzeb administracji cywilnej i wojskowej Cesarstwa pobierano m.in. *annonę* i *capitus*³⁶), ale także dla komesów *sacrarum largitionum* oraz *res privatae*³⁷. Ten ostatni obowiązek nie był jednoznacznie uregulowany w ustawodawstwie, ponieważ Teodozjusz I wyznaczył do poboru należności z majątków *res privata* specjalnych urzędników – *rationales* (CTh V.14.31 z 382 r.), pomimo że w czasach Walentyniana i Walensa podatki te z powodzeniem pobierali namiestnicy. Ustawa Teodozjusza została następnie powtórzona na Zachodzie przez Honoriusza (CTh I.11.1 z 397 r.) i Walentyniana II (CTh I.11.2 z 398 r.), chociaż ustawy z roku 395 (CTh VIII.8.5), 400 (CTh I.5.13) i 408 (CTh XI.7.17) nadal wskazywały zarządców prowincjonalnych jako właściwy organ podatkowy. W kodeksie Justyniana zostały powtórzone ustawy, które wyznaczały *rationales* jako poborców (CJ XI.66.4 z 382–384), oraz zobowiązywały do poboru obciążeń namiestników (CJ XI.65.5 z 383–384)³⁸, zatem nie jest możliwe jednoznaczne ustalenie zakresu obowiązków w tej dziedzinie zarządców afrykańskich prowincji w VI w. Za zbieranie podatków dla prefekta i komesa *sacrarum largitionum* (m.in. *collatio lustralis* i *aurum oblativum*) bezpośrednio odpowiadał namiestnik, który jednak najczęściej zlecał tę czynność kuriom miejskim – delegującym w tym celu

procesu, gdyż – teoretycznie – strony sporu mogły ubiegać się o orzeczenie defensora *civitatis*, następnie odwołać się do trybunału namiestnika, a jego wyrok zaskarżyć przed biskupem lub też złożyć apelację do sądu prefekta *praetorio*. Ta ostatnia możliwość była najmniej dostępna dla mieszkańców odległych prowincji, ponieważ związana była z koniecznością podróży do Kartaginy, natomiast biskup był obecny w każdym ośrodku miejskim. Być może więc kwestia dostępności apelacji od wyroku sądu pierwszej instancji była przyczyną wdrożenia reformy.

³⁶ *Annona* – podatek przeznaczony przede wszystkim na utrzymanie armii i administracji, początkowo płacony w naturze, natomiast od V w. zastępowany świadczeniami pieniężnymi. *Capitus* – tzw. pogłówne, wprowadzone w wyniku reformy cesarza Dioklecjana., płacone przez ogół nieposiadających przywilejów mieszkańców imperium. *Collatio lustralis* – podatek płacony od wszelkiej działalności handlowej przez ludność miast, z wyłączeniem senatorów oraz *rusticanos colonosque*. *Aurum oblativum* – należność uiszczana przez senatorów, zazwyczaj po objęciu władzy przez nowego cesarza, a następnie cyklicznie co kilka lat.

³⁷ A.H.M. Jones, 1986, s. 374, 414, 434; D. Sloop, 2006, s. 34–35; S. Olszaniec, 2014, s. 150, 164, 167. Ustawa CJ X.19.6 z 398 r. czyniła odpowiedzialnym za pobór *annony* namiestnika, a nadzór nad tym procesem sprawował prefekt.

³⁸ A.H.M. Jones, 1986, s. 414.

swoich urzędników zwanych *exactores* lub *susceptores*³⁹. Oba organy nadrzędne co roku kierowały do prowincji własnych wysłanników (z ramienia prefekta tzw. *canonicarii* lub *tractatores*), których zadaniem był nadzór nad przebiegiem poboru odpowiednich podatków i wywieranie nacisku na zarządcę, aby podnieść efektywność całego procesu, nie mogli natomiast uczestniczyć w czynnościach poboru bezpośrednio⁴⁰. Ustawa cesarza Teodozjusza z 3 IV 382 r. (CTh VIII.1.12) nakazywała wszystkim *rektoribus provinciarum*, aby w każdej prowincji były ustanowione dwa biura odpowiedzialne za pobór należności: jedno do *arca* prefektury, drugie natomiast dla komesa *sacrarum largitionum*. Tym samym tworzyła dwa oddzielne pionory finansowe wewnątrz struktury *officium* namiestników⁴¹. Namiestnicy prowincjonalni, z racji wykonywania obowiązku ściągania należności, uzyskiwali tym samym kontrolę nad finansami miast, włączając je w ogólnopaństwowe struktury finansowe⁴².

Poza uprawnieniami w dziedzinie sądownictwa i fiskalizmu państwowego, zarządzający prowincją realizowali również, na podległym sobie obszarze, zadania związane z promulgowaniem aktów prawnych, utrzymaniem dróg, mostów i *cursus publicum*, konserwacją infrastruktury publicznej, pilnowaniem porządku i przestrzeganiem prawa, realizacją poleceń cesarskich, nadzorowaniem organów municypalnych, a także kontrolą sytuacji religijnej i wspieraniem Kościoła⁴³. Pełny wykaz obowiązków namiestników został wymieniony w noweli Justyniana z 16 maja 535 r., skierowanej do kwestora *sacri palatii* Tryboniana (Nov. 17), natomiast w skróconej formie – w noweli z 15 czerwca 535, dotyczącej utworzenia urzędu pretora Pizydii (Nov. 24)⁴⁴. W związku z tym, że stan bazy źródłowej nie pozwala na uchwycenie praktycznej realizacji powyższych uprawnień w prowincjach afrykańskich do lat 80. VI w., możliwa jest wyłącznie rekonstrukcja statusu prawnego namiestników w oparciu o regulacje ogólnopaństwowe, które być może nie odzwierciedlają rzeczywistej sytuacji prefektury afrykańskiej w tym okresie. Praktycznie wszystkie zadania wypełniane przez *consulares* i *praesides* prowincjonalnych, pokrywają się z kompetencjami prefektów *praetorio*, którzy zlecali wykonywanie

³⁹ CJ X.72.8 z 386 r., por. A.H.M. Jones, 1986, s. 456; D. Sloomjtes, 2006, s. 37.

⁴⁰ A.H.M. Jones, 1986, s. 450; D. Sloomjtes, 2006, s. 36.

⁴¹ A.H.M. Jones, 1986, s. 434, 450; D. Sloomjtes, 2006, s. 35.

⁴² J. F. Haldon, 2005, s. 52.

⁴³ Ch. Diehl, 1896, s. 111; A.H.M. Jones, 1986, s. 374; J. F. Haldon, 2005, s. 42–43; J. Wiewiorowski, 2010, s. 239.

⁴⁴ Nowela z 16 maja 535 r. (Nov. 17) w rozdziale 3. opisuje kompetencje w zakresie sądownictwa i fiskalizmu, w rozdziale 4. określa zakres utrzymywania budynków publicznych, a w podrozdziale 4.2. wskazuje, że koszty naprawy takowych powinny zostać poniesione z kasy magistratów miejskich, w rozdziale 5. znajdują się zalecenia w sprawie nadzoru nad przestrzeganiem prawa w prowincji, 7. rozdział nakazuje pobór podatków także z majątków kościelnych, w kolejnym znajdują się zalecenie ogólne w sprawie ściągania należności, natomiast rozdział 11. nakazuje namiestnikom kontrolę sytuacji religijnej w prowincji. Nowela z 15 czerwca 535 r. (Nov. 24) w rozdziale 2. skrótowo odnosi się do uprawnień w zakresie sądownictwa i poboru podatków, natomiast w rozdziale 3. szczegółowo określa proces nadzoru nad robotami publicznymi, w rozdziale 4. ponawia nakazy odnośnie zbierania należności podatkowych, w rozdziale 5. powraca do tematu kompetencji sądowniczych i możliwości apelacji od wyroku.

obowiązków urzędnikom niższego szczebla, sprawując jednocześnie nadzór nad procesem ich realizacji.

Ustawa CJ I.27.1, poza ogólnikowymi stwierdzeniami dotyczącymi sprawowania sprawiedliwych sądów przez prefekta i namiestników oraz nieopresyjnego procesu poboru podatków, nie precyzuje zakresu ich kompetencji, w domyśle odsyłając do powszechnie obowiązującego prawa. Również *officia* namiestników nie są szczegółowo opisane we wzmiankowanym edyktie, gdyż ustawodawca ograniczył się jedynie do informacji na temat liczby pracowników biur prowincjonalnych zarówno *consularium ac praesidium*, wynoszącej 50 osób⁴⁵, a także do wyznaczenia pensji namiestnika tytułowanego *consularis* – 448 solidów i pracowników jego biura – 160 solidów⁴⁶. Uposażenie zarządzającego jednej z prowincji afrykańskich była zatem wyższe niż powołanych w 535 r.: pretora Pizydii (300 solidów)⁴⁷, pretora Lykaonii (300 solidów)⁴⁸, pretora Tracji (300 solidów)⁴⁹, komesa Izaurii (200 solidów)⁵⁰, czyli urzędników posiadających władzę cywilną i wojskową, a także w przypadku pretorów, podniesionych do rangi *spectabilis*. Wyższą pensję posiadał natomiast namiestnik (w randze *spectabilis*) rozległej prowincji Helenopontus (725 *aurei*), zatrudniający w swoim biurze 100 pracowników⁵¹.

Skład *officium* afrykańskich namiestników w VI w. nie jest uchwytny źródłowo, jednak można przypuszczać, że był podobny do tego znanego z nowel powołujących do istnienia nowe urzędy w latach 30. VI w. (Nov. 24, 25, 26, 27, 28). Tak więc zarządzającego wspierali asesory (biegli w kwestiach prawnych) i być może *cancellarius*. Natomiast samo biuro podzielone było na dwa pionki: sądowiczy i finansowy, dzielące się na *scrinia*, zarządzane przez *primiscrinusa-adiutora*, *numerarii* (jeden odpowiadający za pobór podatków dla prefekta, drugi dla komesa *sacrarum largitionum*) oraz osobne biura *commentariensis*, *ab actis* i niższy personel: *exceptores* i *chartularii*⁵². *Officia* namiestników były przypuszczalnie częściowym odbiciem uproszczonej struktury biura prefekta Afryki.

Piastowanie urzędu namiestnika prowincjonalnego wiązało się z szeregiem uprawnień, ale także ograniczeń dotyczących formy i zakresu sprawowania

⁴⁵ CJ I.27.1.13: *in officis vero consularium ac praesidium quinquaginta homines per singula officia esse sancimus* („W biurach zaś namiestników konsularnych i przydzielanych prowincji ustanawiamy pięćdziesięciu ludzi w jednym *officium*”, tłum. A.U.).

⁴⁶ CJ I.27.1.40. Zapis ten odnosi się więc wyłącznie do namiestników w randze *consularis*, jednak można przypuszczać, że podana taksa płacowa była stosowana także względem *praesides* i pracowników ich biur.

⁴⁷ Nov. 24.6.

⁴⁸ Nov. 25.7.

⁴⁹ Nov. 26.5.1.

⁵⁰ Nov. 27.3

⁵¹ Nov. 28.3,4.1

⁵² Por. Ch. Diehl, 1896, s. 111. Skład *officium* namiestników afrykańskich prowincji w VI w. różniłby się zatem zasadniczo od klasycznego modelu znanego z IV i V w., gdzie na czele biura stał *princeps* i *cornicularius*, zob. A.H.M. Jones, 1986, s. 593; D. Sloopjes, 2006, s. 29. W *Notitia Dignitatum* (Occidentis XVIII) w opisie urzędu prokonsula Afryki znajduje się informacja o dwóch *numerarii*.

funkcji oraz możliwości powołania do jej pełnienia. Pomimo hierarchiczności instytucji administracji cesarskiej i podległości zarządców prowincji prefektom *praetorio* (w przypadku Afryki powandalskiej nie istniał system diecezji), mieli oni prawo bezpośredniego zwracania się do cesarza, natomiast władca mógł do nich skierować ustawę z pominięciem szczebla prefekturalnego. Wynikało to ze szczególnych uprawnień panujących, dających im możliwość interwencji na każdym poziomie administracji państwowej⁵³. Z terenu prowincji afrykańskich nie są znane żadne edykty kierowane do konkretnych namiestników (z wyłączeniem tych adresowanych do *omnibus rectoribus provinciarum*), również w legislacji cesarskiej brak odniesień do ewentualnych zapytań prawnych z ich strony, zatem można przyjąć, że w przypadku tej prefektury wszelkie sprawy przechodziły przez *officium* prefekta *praetorio*⁵⁴.

W ustawodawstwie już w IV w. istniały istotne ograniczenia w kwestii pochodzenia regionalnego namiestników, które zostały również utrzymane w okresie rządów Justyniana. Ustawa CJ I.41.1 (zachowana jedynie w języku greckim) ustalała, że nikt nie mógł bez zezwolenia władcy objąć zarządu prowincji, z której pochodził, natomiast edykt z 16 VIII 385 r., skierowany do prefekta miasta – Eutropiusza, określa tego typu występki mianem *sacrilegium* („świętokradztwa”), chyba że cesarz reskryptem nadał komuś taki przywilej⁵⁵. Zmiany w tej materii pojawiły się w latach 50. VI w. – Justynian w noweli z 13 VIII 554 r. zezwolił na wybór namiestników w Italii przez lokalnych biskupów i notabli spośród miejscowych elit⁵⁶, zaś w 569 r. Justyn II ostatecznie zniósł wcześniejsze ograniczenia, pozwalając na elekcję namiestników spośród *provinciales*⁵⁷. W tej sytuacji prawnej namiestnik pod koniec VI w. stawał się właściwie wyrazicielem dążeń przedstawicieli prowincjonalnych elit, a nie reprezentantem aparatu państwowego wobec mieszkańców.

Osobną kwestią pozostaje wpływ prefekta na wybór podlegających mu bezpośrednio zarządców. W zawartej w Kodeksie Justyniańskim ustawie cesarza Teodozjusza II z 6 XII 439 r., skierowanej do prefekta *praetorio Orientis* Florencjusza, ustawodawca wskazał, że prefekt ma możliwość rekomendowania kandydata na urząd namiestnika prowincjonalnego zgodnie z prowadzoną przez siebie polityką, natomiast cesarz zatwierdza ten wybór. W tym przypadku nie jest jasne, czy prawo to obowiązywało na terenie całego imperium, czy też dotyczyło wyłącznie zarządców prefektury Wschodu, którzy – z racji rezydowania w stolicy – posiadali status formalnie i nieformalnie wyższy od

⁵³ A.H.N. Jones, 1986, s. 375; A.D. Lee, M. Whitby, 2007, s. 201. Z okresu panowania Justyniana pochodzą dwa edykty skierowane do namiestników prowincji Haemimontus i Moesia II w prefekturze illyryjskiej (Nov. 32 i Nov. 34 z 535 r.) oraz nowela adresowana do Akacjusza – prokonsula Armenii (Nov. 21 z 536 r.).

⁵⁴ W wydanej w 582 r. przez Tyberiusza II ustawie (Nov. Tyb. XIII) autorami *suggestio* byli – duchowny kartagiński Publianus, a także elity Kartaginy i prowincji Proconsularis – natomiast brak w preambule aktu ewentualnych odniesień do namiestnika prowincji.

⁵⁵ CJ IX.29.3.

⁵⁶ Nov. App. 7.12.

⁵⁷ Nov. Iust. 5.1, por. A.H.M. Jones, 1986, s. 389; D. Sloopjes, 2006, s. 25–27; J. Wiewiorowski, 2010, s. 239; J. Conant, 2015, s. 200.

statusu pozostałych prefektów⁵⁸. Z racji szczupłości źródeł dotyczących prefektury afrykańskiej nie jest możliwe potwierdzenie praktykowania tej procedury na jej obszarze. Choć stosowanie tej formuły wydawałoby się logiczne (szczególnie w przypadku prefektów piastujących swój urząd przez dłuższy czas, np. Solomona), to uszczuplałoby cesarskie prerogatywy w kwestii personalnej obsady urzędów państwowych. Rządy Justyniana przyniosły również koniec *suffragio*, które – zdaniem ustawodawcy (Nov.8 z 12 V 535 r.) – powodowało nieprawidłowości w systemie fiskalnym prowincji i nadmierne obciążenie podatkowe jej mieszkańców⁵⁹. Jednak znaczne obniżenie obowiązującej taksy *suffragio* widoczne jest już w ustawie CJ I.27.1.18–20 dotyczącej prowincji afrykańskich, w której zostało wskazane, że opłata skarbową należną dworowi powinna wynosić maksymalnie 6 solidów, natomiast prefekturze – 12 solidów. To stanowiło relatywnie niewielką kwotę, natomiast przekroczenie tej sumy niosło za sobą poważne konsekwencje dla namiestnika – obowiązek zapłaty grzywny 30 funtów złota oraz karę śmierci⁶⁰. Kolejnym istotnym ograniczeniem dotyczącym sprawowania funkcji zarządców prowincjonalnych była konieczność stałego przebywania na terenie zarządzanej prowincji, co jednak – przy stosunkowo krótkim czasie kadencji (zazwyczaj 1–2 lata), nie wydawało się być szczególnie uciążliwą sankcją⁶¹.

Niedostatek zachowanej bazy źródłowej nie pozwala nawet na szczątkowe odtworzenie funkcjonowania administracji prowincjonalnej w prefekturze Afryki w latach 533 – ok. 590, gdyż nie zachowały się wzmianki o żadnym namiestniku (z wyjątkiem hipotetycznych prokonsulów Afryki Proconsularis: Pawła, Tiberianusa i Lucjusza), także anonimowym. Przekazy narracyjne, ale również zabytki prawnicze oraz epigraficzne pozostawiły przede wszystkim świadectwa dotyczące aktywności najwyższych urzędników prefektury: prefektów *praetorio*, a w zakresie spraw wojskowych – magistrów *militum*. Pod tym względem sytuację zmieniają dopiero listy papieża Grzegorza z końca VI w., w których występuje *praeses* Sardynii, jednak dotyczą one już okresu istnienia egzarchatu Kartaginy. Można przyjąć za prawdopodobne, że siedem

⁵⁸ CJ IX.27.6, por. A.H.M. Jones, 1986, s. 391–392.

⁵⁹ E. Stein, 1949, s. 464–464; A.H.M. Jones, 1986, s. 279; Ch. Roueché, 1998, s. 85; J. F. Haldon, 2005, s. 50.

⁶⁰ Podstawą dla tych drastycznych posunięć była konieczność ochrony przed wyzyskiem mieszkańców prowincji afrykańskich – CJ I.27.1.18–20.

⁶¹ Dig. I.18.15: *Illud observandum est, ne qui provinciam regit fines eius excedat nisi voti solvendi causa, dum tamen abnoctare ei non licet.* („Tego należy przestrzegać, by ten, który rządzi prowincją, nie przekraczał jej granic, chyba że w celu wypełnienia złożonego przyrzeczenia [ślubu]. Nawet wtedy jednak nie wolno mu spędzać nocy [poza jej terytorium]”, tłum. za *Digesta Justyniańskie*, Kraków 2013). W zapisie Dig.I.18.3 kwestia ta jest doprecyzowana: *Praeses provinciae in suae provinciae homines tantum imperium habet, et hoc dum in provincia est: nam si excesserit, privatus est* („Namiestnik prowincji ma władzę wyłącznie nad ludźmi [mieszkańcami] swojej prowincji i tylko wtedy, gdy tam przebywa. Jeżeli bowiem oddali się z niej, staje się osobą prywatną”, tłum. za *Digesta Justyniańskie*, Kraków 2013). Namiestnicy prowincjonalni niezależnie od posiadanej rangi nie mogli opuścić prowincji przed upływem 50 dni po swojej dymisji (CJ I.49.1 z 479 r.), to samo dotyczyło podległych im urzędników: *consiliarii* i *cancellarii*, zob. CJ I.51.3 z 399 r.

provincji afrykańskich początkowo funkcjonowało według regulacji o charakterze ogólnoustrojowym, o czym pośrednio wspomina ustawa CJ I.27.1, a pojawiające się w ciągu VI w. korekty terytorialne (powodujące zanik niektórych z nich) wynikały z niekorzystnej sytuacji militarnej, odbiegającej dalece od wyidealizowanego obrazu zawartego w powstałym wkrótce po rekonkwiescie ustawodawstwie Justyniana.

Bibliografia

Wykaz skrótów

MGH AA – Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi

RE – Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft

Źródła

Corpus Inscriptionum Latinarum, vol. 8: *Inscriptiones Africae Latinae* 1–2, ed. Th. Mommsen, Berlin 1881.

Codex Iustinianus, Corpus Iuris Civilis, t. II, ed. P. Krueger, Berlin 1954.

Codex Theodosianus, ed. T. Mommsen, P.M. Meyer, t. I–II, Berolini 1954.

Digesta, ed. CIC, t. I, recognavit T. Mommsen, retractavit P. Krueger, Berolini 1954; *Digesta Justyniańskie*: tekst i przekład, red. T. Palimirski, t. I–VII, Kraków 2013–2017.

Drakoncjusz, *Romulea*, ed. J. Bouquet, E. Wolff, Paris 1995–1996.

Jerzy z Cypru, *Descriptio Orbis Romani*, ed. H. Gelzar, Leipzig 1890.

Jordanes, *Getica* MGH AA 9, ed. T. Mommsen, Berolini 1884.

Jus graeco-romanum. III. *Novellae constitutiones imperatorum post Justinianum*, ed. C.E. Zachariae a Lingenthal, Lipsiae 1857.

Cassiodorus, *Variarum libri XII*, ed. MGH, AA 12, Berolini 1894; *Variae*, [w:] *Synodi et collectiones legum*, red. M. Ożóg, H. Pietras, Kraków 2017.

Notitia Dignitatum accedunt Notitia Urbis Constantinopolitanae et Laterculi Provinciarum, ed. O. Seeck, Berlin 1876.

Novellae Iustiniani, Corpus Iuris Civilis, t. III, recognavit R. Schoell, Berlin 1954.

Procopius, *De aedificiis*, ed. J. Haury, Leipzig 1962.

Procopius, *De bellis I–VIII*, ed. J. Haury, München–Leipzig 2001; *Historia wojen*, t. 1–2, tłum. D. Brodka, Kraków 2013–2015.

Victor Vitensis, *Historia persecutionis Africanae provinciae sub Geiserico et Hunirico regibus Vandalorum*, ed. K. Halm, MGH, AA 3, Berolini 1879.

Opracowania

Cameron A., 2007, *Vandal and Byzantine Africa*, [w:] *The Cambridge Ancient History Volume 14: Late Antiquity: Empire and Successors, AD 425–600*, ed. A. Cameron, B. Ward-Perkins, M. Whitby, Cambridge, s. 552–569.

- Conant J., 2015, *Staying Roman: Conquest and Identity In Africa and the Mediterranean*, 439–700, Cambridge.
- Copper J.E., Decker M.J., 2012, *Life and Society in Byzantine Cappadocia*, New York.
- Cosentino S., 2004, *Byzantine Sardinia between east and west: features of a regional culture*, Millennium I, s. 329–367.
- Courtois C., 1955, *Les Vandals et l'Afrique*, Paris.
- Desanges J., 1963, *Un témoignage peu connu de Procope sur la Numidie vandale et byzantine*, „Byzantion”, 33, s. 42–69.
- Diehl Ch., 1896, *L'Afrique byzantine: histoire de la domination byzantine en Afrique (533–709)*, Paris.
- Duval Y., 1970, *La Maurétanie sitifienne a l'époque byzantine*, „Latomus”, 29, s. 157–161.
- Haldon J., 2005, *Economy and Administration: How Did the Empire Work?*, [w:] *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, ed. M. Maas, Cambridge, s. 28–59.
- Hunt D., 2008, *The church as a public institution*, [w:] *The Cambridge Ancient History Volume 13: The Late Empire*, A.D. 337–425, ed. A. Cameron, P. Garnsey, Cambridge, s. 238–276.
- Jones A.H.M., 1986, *The Later Roman Empire 284–602: A Social, Economic and Administrative Survey*, vol. 1–3, Oxford.
- Khazdan A., 1991, *Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 1–3, Oxford.
- Kübler B., 1900, *Consularis*, RE IV.1, col. 1140–1142.
- Lee A.D., Whitby M., 2007, *Government and administration*, [w:] *The Cambridge Ancient History Volume 14: Late Antiquity: Empire and Successors, AD 425–600*, ed. A. Cameron, B. Ward-Perkins, M. Whitby, Cambridge, s. 164–206.
- Martindale J.R., (ed.) 1980, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, vol. 2 (395–527), Cambridge.
- Martindale J.R., (ed.) 1992, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, vol. 3 (527–641), Cambridge.
- Meier M., 2019, *Geschichte der Völkerwanderung. Europa, Asien und Afrika vom 3. bis zum 8. Jahrhundert n.Chr.*, München.
- Merrills A., Miles R., 2014, *The Vandals*, Oxford.
- Modéran Y., 2003, *Les Maures et l'Afrique romaine, IV–VII siècle*, Paris.
- Morossi D., 2013, *The Governors of Byzantine Spain*, „Bizantinistica. Rivista di Studi Bizantini e Slavi”, 15, s. 131–56.
- Olszaniec S., 2014, *Prefektura praetorio Italii, Ilyrikum i Afryki (312–425 n.e.)*, Toruń.
- Pringle D., 1981, *The Defence of Byzantine Africa from Justinian to the Arab Conquest: An Account of the Military History and Archaeology of the African Provinces in the Sixth and Seventh Century*. Oxford.
- Premerestein A., 1901, *Corrector*, RE IV.2, col. 1646–1656.
- Roueché Ch., 1998, *Provincial Governors and their Titulature in the sixth Century*, AnTard 6, s. 83–89.
- Slootjes D., 2006, *The Governor and his Subjects in the Later Roman Empire*, Leiden.
- Stein E., 1949, *Histoire du Bas-Empire*, t. 1–2, Paris–Bruxelles.
- Strzelczyk J., 1992, *Wandalowie i ich afrykańskie państwo*, Warszawa.

- Vallejo Girvés M., 1996, *The treaties between Justinian and Athanagild and the legality of the Byzantine possessions on the Iberian peninsula*, „Byzantion”, 66(1), s. 208–218.
- Vallejo Girvés M., 1999, *Byzantine Spain and the African Exarchate: An Administrative Perspective*, „Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik”, 49, s. 13–23.
- Wiewiorowski J., 2010, *Organizacja Cesarstwa Rzymskiego w V stuleciu: cesarz – armia – prawo*, [w:] *Świat rzymski w V w.*, red. R. Kosiński, K. Twardowska, s. 211–276.
- Wilczyński M., 1994, *Zagraniczna i wewnętrzna polityka afrykańskiego państwa Wandalów*, Kraków.